

Шухрат Рустамович ТОХТИЕВ

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Ислом тарихи ва манбаишунослиги ИРСИКА
кафедраси ўқитувчиси
shuhrat55567@mail.ru

XX АСРНИНГ ОХИРИДА ЭРОН ИСЛОМ РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ФОРС КЎРФАЗИ МАМЛАКАТЛАРИ БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ

ОТНОШЕНИЯ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН СО СТРАНАМИ ПЕРСИДСКОГО ЗАЛИВА В КОНЦЕ XX ВЕКА

RELATIONS OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN WITH THE COUNTRIES OF THE PERSIAN GULF AT THE END OF THE 20TH CENTURY

Аннотация: Мақолада XX аср охирида Эрон Ислом Республикаси ички сиёсатидаги ўзгаришлар, хусусан, мамлакат президенти ваколатларининг (диний раҳбар ижозати билан) эркинлаштирилиши ва кенгайтирилиши натижасида Техрон ташқи сиёсий вазифаларни эркин ижро эта бошлаши, минтақада хавфсизлик ва барқарорликни ўрнатиш юзасидан қўйган амалий қадамлари Форс кўрфази араб монархиялари билан мулоқотининг янада яхшилланиши ва кенгайишига сабаб бўлгани ёритилган.

Таянч иборалар: Ислом инқилоби, Имом, Рухулло Мусави Хумейни, Велайат-е факих, шиа уламолари, Ислом инқилоби экспорти, Муҳаммад Хотами, ички ва ташқи сиёсат, Форс кўрфази.

Аннотация: В статье рассматриваются изменения во внутренней политике Исламской Республики Иран (ИРИ) в конце XX века, в частности, либерализации и расширения полномочий президента, а также ведение президентом самостоятельной внешней политики без одобрения других органов

власти (а именно духовенства). В результате этого, Тегеран стал выполнять свои внешнеполитические задачи, что в свою очередь способствовало сохранению дружественных отношений с арабскими монархиями Персидского залива.

Ключевые слова: Исламская революция, Имам, Рухалла Мусави Хумейни, Велайат-е факих, шиитское духовенство, экспорт исламской революции, Мухаммад Хотами, внутренняя и внешняя политика, Персидский залив.

Abstract: The article examines changes in the domestic policy of the Islamic Republic of Iran (IRI) at the end of the 20th century, in particular, the liberalization and expansion of the powers of the president, as well as the conduct of an independent foreign policy by the president without the approval of other authorities (namely, the clergy). As a result, Tehran began to fulfill its foreign policy tasks, which in turn contributed to maintaining friendly relations with the Arab monarchies of the Persian Gulf.

Key words: Islamic revolution, Imam, Rukhalla Musavi Khumeyni, Velayat-e fakikh, Shia clergy, export of Islamic revolution, Muhammad Hotami, internal and foreign policy, Persian Gulf.

XX аср иккинчи ярми – XXI аср бошларида дунёнинг турли ҳудудларида “ислом омили”нинг давлатлар ички ва ташқи сиёсатидаги таъсир доираси ортиб бораётганлиги очик намоён бўлди. Бу таъсир “совуқ уруш”нинг якунланиши, икки қутбли тизимнинг йўқ бўлиши, жаҳонда бир қутбли ривожланиш жараёнининг бошланиши, турли давлатлар манфаатларининг бузилиши, янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ҳамда уларнинг умумжаҳон сиёсати ва иқтисодиётида фаол субъект сифатида иштироки натижасида рўй берган глобал геосиёсий ўзгаришлар билан узвий боғлиқдир. Исломнинг жамият ва сиёсатдаги ролининг глобализуви нафақат мусулмон давлатлари ва ҳудудларини, балки мусулмон бўлмаган, ғарб давлатларини ҳам камраб олди.

Эрон Ислом Республикасининг ички ва ташқи сиёсатида “ислом омили”нинг роли ва таъсирини ўрганиш Ўзбекистон

исломшунослиги ва сиёсатшунослиги учун муҳим аҳамият касб этади. Зеро, исломдаги шиалик йўналишини ўрганиш, унинг турли оқимларини, 1978-1979 йиллардаги *Ислом инқилобидан* сўнг шиа уламоларининг Эрон давлат тизимини қўлга олишларини тадқиқ этиш сиёсатшунос ва исломшунослар учун муҳим вазифа ҳисобланади. Бундан ташқари Ўзбекистоннинг ҳозирги мустақиллик шароитидаги диний эркинлик аввалам бор диний билимларни яхши билиш, дин соҳасидаги саводсизликни йўқотишни талаб этади. Бу масала ҳозирги ёшлар орасидаги турли алдамчи фикр ва мулоҳазаларга берилишнинг олдини олишда, таълим-тарбия ишларини тўғри йўлга қўйишда муҳим аҳамиятга эга.

Эронда 1989 йил оятулло Рухулло Ҳумайни вафотидан сўнг, алоҳида ҳурмат юзасидан халқ унга *имом* унвонини берди. Шундан кейин шиа уламолари тепасида ўзига хос бўлган бўшлиқ пайдо бўлди. Диний раҳбарликка сайланган оятуллолар – Сайид Абул Хойи (вафоти 1992 йил 8 август), Гулпаяғони (вафоти 1993 йил 9 декабр), Арокийлар (вафоти 1994 йил декабр) кекса бўлганликлари сабабли тез оламдан ўтиб кетдилар. Уларнинг вафотларидан сўнг “*вelayат-е фақиҳ*” лавозимида Сайид Али Ҳаманей сайланди [11:83].

Ҳумайни ўлими (1989 йил 4 июн)дан олдин ҳукумат фаолияти эркинлигини ошириш томон Назорат кенгаши ва Вазирлар маҳкамаси ўртасидаги ўзаро алоқаларни кўриб чиқишга рози бўлди. 1989 йилги конституциянинг янги таҳририга кўра, бош вазир лавозимини йўқ қилиш, ҳукумат статуси ва конституция бўйича лавозими *раҳбардан* кейин энг юқори ҳисобланган президент ролини ошириш энг муҳим ўзгаришлардан бўлди [10:307-308]. Мана шундай президентликка бўлган 1989 йил 17 августдаги сайловда Али Акбар Хошими Рафсанжони (1989-1997) ғалаба қозонди.

Рафсанжоний шоҳ режимининг кулашида фаол иштирок этган, инқилобдан сўнг Эронда асосий лавозимларни эгаллаган ва Ҳумайнининг ўлиmidан кейин (1989 йилда) мамлакатнинг олий раҳбари бўлиш учун барча имкониятларга эга эди. Бироқ у Эрон сиёсий тизимида иккинчи даражадаги мавкеда қолишни афзал, деб билди. Шундан кейин олий раҳбарлик Али Ҳаманейга насиб этди. Рафсанжоний эса 1989-1997

йилларда Эрон президенти лавозимида фаолият юритди [3:65,97].

90-йилларининг бошларида Эрон иқтисодий соҳада янги поғонага кўтарилди, ривожланишнинг бозор иқтисоди моделига ўта бошлади ва айрим давлатлар томонидан бундай сиёсат ислом иқтисоди, дея номланди [10:308].

Мамлакат иқтисодиётидаги бир қатор ислохотлар ва иқтисодиётнинг кўплаб секторларининг либераллашуви Рафсанжонининг президентлик даври билан боғлиқ. У мамлакат раҳбариятидаги “мўътадил амалиётчилар” қанотининг етакчиси ҳисобланиб, радикал консерваторларга қарши чиққан.

Шунингдек, Рафсанжони Ғарб билан мулоқот тарафдори бўлган ва АҚШ билан Эрон ядровий муаммосига доир музокараларни қўллаб-қувватлаган [1:131].

1990 йил 2 августда Ироқ Қувайтга ўз қўшинларини олиб кириб, ўзининг 19-вилояти сифатида босиб олганидан сўнг, ЭИР ўз эътиборини минтақа хавфсизлигига қарата бошлади. Чунки Қувайт можароси давомида ташқи ҳарбий кучларнинг минтақада тўпланиши Эронни ташвишга солди [9:34].

Минтақадаги узок муддатли хавфсизлик ва барқарорлик, босқинчилик ҳаракатларни бартараф қилиш зарурияти, БМТ тамойилларига риоя қилиш кафолатини берувчи тизим яратишни тақозо қилди. Бу тизим БМТ Бош қотиби билан ҳамкорликда тузилиши ва унда минтақа мамлакатлари етакчи ўрин эгаллашлари лозим эди.

Тузилган «Форс кўрфази минтақаси хавфсизлик ва ҳамкорлик тизими» кўрфаз ҳавзасининг барча мамлакатларини ўз ичига олиши керак эди. Чунки уларнинг биронтасини бу тизимга киритмаслик минтақада кескинлик ва беқарорликни юзага келтириши мумкин эди. Бундан ташқари, мазкур тизим минтақада тарихан беқарорликнинг омили булган, хорижий мамлакатларнинг аралашувини бартараф этиши лозим эди.

ЭИР айнан шу тамойилларни ҳисобга олган ҳолда Ироқ, Қувайт, Саудия Арабистони ва бошқа минтақавий мамлакатлар раҳбарлари билан алоқа воситаларини сақлаб, бу босқичда уруш ва унинг салбий оқибатларини тугатиш ва икки мамлакат орасидаги адоватга барҳам беришнинг сиёсий йўллари топишга фаол интилди [4:391].

1991 йил 28 февралда Ироқ Кувейт бўйича БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қатъий талабларига ризолик бериб, ўз қўшинларини Кувейтдан олиб чиқади [10:343]. Шундан сўнг ЭИРнинг баёнотида кўрфаздаги иккинчи уруш гарчи тажовузнинг тугатилиши билан муваффақиятли тугаган бўлса-да, минтақа муаммолари ўз ечимини топмагани ва маълум даражада баъзи мамлакатларнинг хавфсизлик муаммосини чуқурлаштиргани янграб ўтди[8:437].

1990-йиллар бошларида Эрон билан ФКАМХК (Форс кўрфази араб мамлакатлари ҳамкорлиги кенгаши) давлатлари ўртасидаги муносабатларга бир оз совуқлик тушган. 1992 йили имзоланган Шаржа амирлиги ва Эрон шартномаси энг кўп келишмовчиликлар сабаби бўлди ва ҳозирги кунгача давом этмоқда. Бу келишмовчиликлар БААнинг Форс кўрфазидаги Катта Томб, Кичик Томб ва Абу Мусо оролларида бўлган даъвоси билан боғлиқ. Мазкур ороллар масаласи Форс кўрфази араб мамлакатлари ва Эрон муносабатларидаги энг мураккаб ва ечими топилмаган муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Эрон Ислом Республикаси бу оролларнинг сўзсиз ўзига мансублигини таъкидлаб, шу билан бирга мунтазам равишда муаммони фақат икки томонлама сиёсий музокаралар орқали ҳал этиш таклифини киритган. БАА ҳукумати эса ЭИРни икки томонлама музокаралар воситасида тинч йўл билан ҳал этишга ва агар музокаралар натижасиз бўлганда Гаагадаги Халқаро Арбитраж Суди ёрдамида масалани ечишга чақирган [6:2].

Техрон бу масалани чет давлатларнинг аралашувисиз икки томонлама музокаралар орқали ҳал этишни таъкидлаган бўлса-да, аслида БААнинг бу оролларга эгалик қилиш ҳақидаги ҳар қандай даъвосини асоссиз ҳисоблаб, уларни инкор қилган. Чунончи, ЭИР ташқи ишлар вазирининг собиқ ўринбосари Л.Моликий оммавий ахборот воситаларига берган ўз интервьюларидан бирида Эрон билан ФКАМХКга аъзо давлатлар ўртасидаги музокараларда намоён бўлаётган ижобий ўзгаришлар, Техроннинг бу ороллар масаласида ён босишини англатмайди, деб таъкидлаган.

Араб мамлакатларининг Эрон Абу Мусо, Катта ва Кичик Томб оролларида истеҳкомлар қуришдан воз кечиши зарурлиги ҳақидаги

талабларига Техрон салбий муносабат билдирди ва буни мамлакат ички ишларига ошкора аралашув деб, баҳолаган. Араб мамлакатларининг юқоридаги талабларининг асосий сабаби Эрон Форс кўрфазидаги бу уч оролга «ер-ер» русумидаги ракеталарни жойлаштиргани эди[2:164-167].

Эроннинг кўрфаз мамлакатларидаги ички сиёсий вазиятга таъсири борасида мамлакат ташқи ишлар вазири К.Харрозий, Техрон бошқа мамлакатлар, айниқса, кўрфаз давлатларида террористик ташкилотларни қўллаб-қувватламаслигини ва бундай ҳаракатлар Эрон ташқи сиёсати тамойилларига тамоман зидлигини изҳор этган[7:14-23].

1997 йил май ойида Мухаммад Хотами (таваллуди 1943 й.) ЭИР президенти (1997-2005) этиб сайланиши мамлакатнинг ички ва ташқи сиёсатида янги саҳифа очди. 1997 йил декабр ойида Эрон Ислом конференцияси ташкилотининг раиси сифатида Хотами араб мамлакатларининг етакчи раҳбарлари иштирокида юқори даражадаги мажлислар ўтказди. Эрон дипломатиясининг расмий вакиллари Форс кўрфази араб мамлакатларига кетма-кет ташрифлар амалга оширган. Эрон ташқи ишлар вазири К.Харрозийнинг 1998 йилда БААга қилган сафари эронлик таҳлилчилар томонидан ижобий баҳоланган. Бу фикрларга кўра, С.М.Хотамининг қўшни араб мамлакатлари билан ярашишга қаратилган янги ташқи сиёсий доктринаси келажақда минтақада кескинликни бартараф этиб, ўзаро ишонч муҳитини яратишга олиб келиши мумкин эди. Бироқ айнан шу таҳлилчиларнинг фикрича, Абу-Дабининг кўрфаздаги уч оролга нисбатан даъволари туфайли БАА ва Эрон ўртасида ҳануз ҳам илиқ ва самимий муносабатлар ўрнатилмаган[5:149-164].

Бинобарин, Хотами ўз нутқларида “ислом инқилоби экспорти” ўрнига “маданиятлар мулоқоти” зарурияти ҳақидаги янги формулани олға сурган эди. Аммо Хотами Эрон ва Америка миллатлари ўртасидаги норасмий алоқаларни кенгайтиришга чақирганидан сўнг ЭИР диний раҳбари оятулло Али Ҳамеи аниқлик киритдики, “Катта Шайтон билан ҳеч қандай алоқа қилиш йўқ. Америка Эрон учун биринчи рақамли душман бўлган ва ҳозир ҳам шундай” – деган эди[10:308]. ЭИР раҳбарининг шу

каби чиқишлари, Эроннинг мустақил равишда олиб бораётган сиёсий йўли ўзига танқидлар ёғдирган, мамлакатни иқтисодий ва бошқа санкция ҳамда таҳдидларга дучор қилган.

Умуман олганда, мавжуд бўлган тахминларга кўра, ЭИРнинг мазкур уч орол масаласида тутган мавқеи қатъий ва бу борада Техрон ҳеч қандай чекинишларга йўл қўймайди. Ҳатто кўрфаз давлатлари билан бўлажак муносабатлар истиқболи ҳам Эроннинг бу мавқеини ўзгаришига таъсир ўтказиши эҳтимолдан йироқ эди.

Демак, 90-йилларда юз берган жаҳон миқёсидаги сиёсий ва иқтисодий жараёнлар Форс кўрфази минтақасида муҳим ўзгаришларга олиб келди. Жаҳон мамлакатлари ўртасидаги янги иқтисодий муносабатлар ҳамда саноат, технология соҳаларида янги халқаро қарама-қарши қутбларга булиниш шароитлари Форс кўрфазидаги бой нефт ресурсларига буюк кучлар ва ҳукмрон доираларнинг эътиборини кучайтирди. Бу даврда юз берган воқеалар жаҳоннинг буюк кучлари ва сиёсати олдида минтақа мамлакатлари яқка ҳолда қанчалик заиф қолишини кўрсатди. Ҳатто минтақада мавжуд бўлган хавфсизлик тизими ҳам турли сабаблар, жумладан, кўрфаз хавзаси мамлакатларининг барчаси унда иштирок этмагани туфайли амалий натижаларга олиб келолмади.

Хулоса ўрнида айтаганда, XX аср охири – XXI аср бошларида кузатилган эрон-араб муносабатларининг яхшиланиши ва Форс кўрфазида ҳамкорликнинг кенгайиш аломатлари шубҳасиз Эрон ва унинг араб қўшнилари ўртасидаги ҳудудий келишмовчиликларнинг ҳал этилишига боғлиқ эди. Эрон вакилларининг 90-йиллар ўрталарида БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар минбарларидан туриб қилган баёнотлари кўрфазда бўлиб ўтган икки урушдан кейин Техроннинг Форс кўрфази хавфсизлиги муаммосига нисбатан мўътадилроқ мавқега эга бўлганидан далолат беради. 1990-йилларнинг охиридаги Эрондаги вазиятнинг таҳлили шуни кўрсатдики, жамият ва давлат идораларидаги мувозанат аста-секин дунёвий давлат бошқаруви тизими фойдасига ўзгарган. Хусусан, Муҳаммад Хотамининг 2001 йилда президентликка қайтадан сайлангани бунга далил бўла олган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ali Hasanov. Geosiyosat. Ozarbayjonchadan Boboxon Muhammad Sharif tarjimai. – T.: Tamaddun, 2016.
2. Arabadjyan A.Z. Sverxderjavi i islamskaya respublika Iran. Iran: islam i vlast. – M., 2002.
3. Jaxon tarixidagi sulola va davlatlar: kiskacha siyosiy tarixi va muxdm sanalari (1961-2015 yillar). K. 3 / K.Rajabov, B.Kandov; mas'ul muxarrir R. Abdullaev; Uzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Tarix instituti. – T.: O'zbekiston, 2015.
4. Go'staresh-e mo'xolefat-e a'rob bo mojarajui-ye Emriko dar mentaqe (Mintaqada Amerika avantyurasiga qarshi arablar noroziligining ortishi) Ruznomeye "Jo'mhuri-ye islomi" ("Islom Respublikasi" gazetasi) (fors tilida), – Tehron. 28.02.1999.
5. Kulagina L.M., Axmedov V.M. Iran vixodit iz izolyatsii. Iran: islam i vlast. – M., 2002.
6. <http://kun.uz/news/2017/01/09/eronning-muvozanatni-uslab-turuvci-kanoti-endi-yo'q>
7. Mamedova N.M. Islamskoe gosudarstvo: sootnoshenie gosudarstvennix i ideologicheskix prioritetov. Iran: islam i vlast.– M., 2002.
8. Rodrigues A.M. Istoriya stran Azii i Afriki v noveyshee vremya. Uchebnik. – M.: Prospekt, 2009.
9. Tagirov I.K. Sovremenniy Iran v mejdunarodnom soobshestve. – M., 2003
10. Viloyati A. Didgohoye djahoni-ye djo'mhuri-ye eslomi (Islomiy mamlakatlarning dunyoga nazari). Tehron, EIR TIV nashriyoti, 1995.
11. Xomeyni R.M. Religioznoe i politicheskoe zaveshanie. – M., 1999